

GPV, SGP EN DE VRIJHEID VAN DE BURGERS

Enige verkenningen

J. Hippe

I. Inleiding

In 1984 deed de toenmalige fractieleider van de PvdA wijlen Joop den Uyl de uitspraak dat de drie kleine christelijke partijen een a-democratisch karakter zouden hebben.¹ Waarbij de SGP door Den Uyl als de grootste boosdoener werd aangewezen en het GPV juist als de minst schuldige.² De bezwaren van Den Uyl hadden betrekking op de gelijkheid en de vrijheid van de burgers, die hij met name in de programma's van de SGP zag aangetast. In het bijzonder datgene wat het SGP verkiezingsprogramma bepaalde over homosexualiteit wekte de verontwaardiging van de PvdA-leider.³

In dit artikel wil ik een aantal opvattingen van GPV en SGP aangaande de gelijkheid en vooral de vrijheid van de burgers behandelen. Daarbij zal voor beide partijen aangegeven worden hoe zij staan tegenover enkele klassieke grondrechten, nadat daarvoor hun visie op de taak van de overheid -voor zover die van belang is voor ons onderwerp- is geschetst. Vervolgens zullen de reacties van beide partijen op het Voorontwerp van een Wet Gelijke Behandeling aan de orde komen. In de discussie rond dit ontwerp speelt de vraag naar de verhouding van het gelijkheidsartikel (art. 1) in de grondwet tot andere grondrechten een belangrijke rol. Tot de onderwerpen die in het Voorontwerp behandeld worden, behoort de positie van de homoseksueel in de samenleving. Kort zal worden aangegeven hoe volgens GPV en SGP de overheid zich tegenover homosexualiteit moet opstellen.

De hierna volgende drie paragrafen van dit artikel zullen handelen over de standpunten van beide partijen over de onderwerpen crematie en euthanasie. Het is daarbij niet zozeer de bedoeling te komen tot een representatief beeld van overeenkomsten en verschillen tussen GPV en SGP aangaande onderwerpen waarbij vrijheid van de burgers aan de orde is, maar eerder om de weergegeven opvattingen over met name de vrijheid van godsdienst nader te belichten.

Uit ruimteoverwegingen is de RPF buiten beschouwing gebleven. De

opvattingen van deze partij over de in dit artikel behandelde onderwerpen liggen overigens dicht in de buurt van die van het GPV. Bij de SGP is een ontwerp-nieuw beginselprogramma in bespreking, waarover dit jaar nog de eindbeslissing zal vallen. In dit artikel zal daar slechts incidenteel naar verwezen worden.

I. Het ambt van de overheid en de klassieke grondrechten

II.1 Het GPV en het ambt van de overheid

De basistaken van de overheid worden aangegeven in de artikelen 3, 4 en 5 van het richtlijnenprogramma (beginselprogramma) van het GPV. Artikel 5 heeft betrekking op de vrijheidsrechten en komt in de volgende paragraaf aan de orde. Voor ons onderwerp is verder vooral art. 4 van belang. De overheid krijgt hier de taak orde en wet te handhaven. Als "dienares van God" moet zij dat doen door het stellen van normen en het verordenen van rechtsregels "die voortvloeien uit de Wet van de Heilige Schrift". De taken van de overheid zijn afgestemd op de uiteindelijke roeping van overheid en volk, zoals het GPV die ziet: het geven van lof en eer aan God (art.1-richtlijnenprogramma). In de grondwet zou deze roeping tot uiting moeten worden gebracht (art.2), waarbij ook zou moeten worden vastgelegd dat de overheid in beleid en wetgeving aan "de universele wet van God gebonden is" (art.6).⁴ Dat het GPV de overheid als zodanig -als ambtelijk orgaan- bindt aan Gods Woord, betekent een principiële verschil met de voormalige ARP, die het meest duidelijk in haar beginselprogramma's vóór 1961 - uitsprak dat de binding aan Gods Woord alleen via het geweten van de overheidspersonen kon lopen.⁵

In art. 3 van het richtlijnenprogramma wordt de overheid aangewezen als "hoofd van de openbare (burgerlijke) samenleving". De term "burgerlijke" is bedoeld om een scheiding aan te brengen met de kerkelijke samenleving. De binding van de overheid aan Gods Woord dient gepaard te gaan met een stricte scheiding van kerk en staat. Er mag niet aan een bepaald kerkgenootschap een geprivilegeerde positie gegeven worden. De overheid moet zich niet met het intern functioneren van de kerken bemoeien en er moeten ook geen financiële banden in de vorm van bijvoorbeeld subsidies tussen staat en kerk bestaan.⁶ Dat de overheid het hoofd is van de *openbare* samenleving wordt in GPV-publicaties veelvuldig en met nadruk vermeld. Wat betekent dit? Het voormalige GPV-Tweede Kamerlid A.J. Verbrugh zegt in zijn toelichting op het richtlijnenprogramma dat iedere burger "een eigen ambt en plicht" heeft gekregen (als ondernemer, werknemer, huisvrouw, militair etc.), terwijl er daarnaast ook de particuliere samenlevingsverbanden (bedrijf, gezin, school, vereniging etc.) zijn die ook hun eigen taak hebben. De over-

heid moet er nu voor waken deze ambten uit te hollen of over te nemen. Zo mag de overheid bedrijven niet nationaliseren en de kinderen niet uit de gezinnen weghalen om hen een staatsopvoeding te geven.⁷ Wel mag de overheid, aldus Verbrugh, gerechtigheidsnormen en gedragsregels aanwijzen, die zij van belang acht voor de ontwikkeling van de samenleving. Het gaat dan om een "herleiding van de Tien Geboden". Daarbij komen ook zaken aan de orde die juist betrekking hebben op particuliere samenlevingsverbanden. Zo mag de overheid bijvoorbeeld zeggen dat "... wie zijn ouders niet eert, wie slordig is in zijn huwelijksmoraal... de vrijheid en de toekomst van onze samenleving in gevaar brengt".⁸ In een rapport uit 1961 ter voorbereiding van het eerste richtlijnenprogramma van het GPV werd in dit verband de term "openbare fatsoensnorm" gebruikt. Wie overspel pleegt overtreedt een openbare fatsoensnorm.⁹

Overtredingen van deze normen hoeven volgens Verbrugh lang niet altijd tot strafsancities te leiden. Alleen de ergste afwijkingen van de norm moeten bestraft worden. Want een overdreven straffende overheid brengt het gevaar met zich mee dat in de praktijk de erkenning van de soevereiniteit van God vervangen wordt door een staatssoevereiniteit: de burger dient niet God, maar de almachtige staat. Bovendien heeft de overheid volgens Verbrugh bij veel overtredingen van Gods Wet "in particuliere besloten kring" geen bevoegdheid tot strafbaarstelling.¹⁰ Als voorbeeld waar die bevoegdheid er wel is noemt hij het geval van een moeder die haar pasgeboren baby doodt. De overheid moet alles wat met moord te maken heeft tot een "openbare zaak" bestempelen.¹¹ In 1987 kwam de Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) met een nieuwe studie over de taak van de overheid. In het kader van dit artikel is het meest opmerkelijk dat de auteur, K. Veling (hoogleraar aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt), de in het GPV zo geliefde karakterisering van de overheid als "hoofd van de openbare samenleving" duidelijk ter discussie stelt. Veling memoreert onder meer aan het voorbeeld van de moeder die haar baby doodt en concludeert dan: "Maar dan wordt het begrip 'openbaar' geplooid naar wat als legitieme overheidstaak wordt beschouwd. De overheid is hoofd van de openbare samenleving en openbaar is wat de overheid rechtens tot haar taak rekent". Het begrip 'openbaar', aldus Veling, geeft niet veel houvast voor een juist afbakenen van de overheidsbevoegdheid.¹²

De problematiek die hier door Veling aangestipt wordt ontstaat naar mijn mening ook doordat Verbrugh het begrip 'openbaar' eigenlijk in twee betekenissen gebruikt. Allereerst als datgene wat voor allen toegankelijk, zichtbaar is.¹³ En daarnaast als datgene wat voor iedere burger "gemeenschappelijke betekenis heeft en dat samenhangt met de roeping van het volk als geheel".¹⁴ Het is duidelijk dat de tweede

betekenis meer ruimte geeft voor overheidsbemoediging met of overheidsingrijpen in de persoonlijke levenssfeer of het particuliere samenlevingsverband. Het is dan ook niet verrassend dat Verbrugh op dezelfde bladzijde waar hij 'openbaar' in de tweede betekenis hanteert, concludeert dat de grenzen tussen 'openbaar' en 'particulier' niet "in het afgetrokken" kunnen worden aangegeven. Van geval tot geval zal een afzonderlijk oordeel moeten worden gegeven.

Voor Veling is het de vraag of het zinvol is te proberen de hele overheidstaak onder één noemer te brengen, zoals een omschrijving als: "hoofd van de openbare samenleving". Zelf verdeelt hij het onderdeel van de overheidstaak: het handhaven van de rechtsorde, in drie subtaken. Twee daarvan zijn voor ons onderwerp van belang. 1e: het beschermen van personen en gemeenschappen, voornamelijk tegen bedreigingen door derden. 2e: het waken tegen grove openbare schending van Gods wet, ook wanneer daarvan geen derden het slachtoffer zijn.¹⁵ Veling gebruikt hier dus openbaar in de zin van: voor allen toegankelijk, voor allen zichtbaar.

II.2 Het GPV en de klassieke grondrechten

Als derde taak van de overheid wordt in art. 5 van het GPV-richtlijnenprogramma aangegeven: Het handhaven van de vrijheid van godsdienstig belijden en van die geestelijke vrijheden die daarmee samenhangen. Dit moet gebeuren terwille van het "kerkvergaderend werk van Jezus Christus". De overheid moet er ook op toezien dat "... geen enkele religieuze, politieke of maatschappelijke organisatie geestelijke dwang uitoefent in de openbare samenleving". De godsdienstvrijheid wordt door het GPV gezien als de historische wortel (ontstaan als resultaat van de Tachtigjarige Oorlog) van andere vrijheden zoals de vrijheid van vergadering, van vereniging en van meningsuiting. Bij de laatste herziening van de grondwet had volgens het GPV dan ook het artikel over de godsdienstvrijheid en niet het non-discriminatieartikel voorop moeten worden geplaatst.¹⁶ GPV-fractiemedewerker E. van Middelkoop vindt verder dat er duidelijke gronden zijn de vrijheid van godsdienst "als een bij voorrang te garanderen recht te beschouwen".¹⁷

Dat het gaat om een christelijke staat met geestelijke vrijheid wordt door het GPV sterk benadrukt. Herhaaldelijk wordt tot uiting gebracht dat zowel christenen als niet-christenen ("humanisten, moslims en anderen") "volledige geestelijke vrijheid" moeten hebben. Zij allen hebben op dit terrein "gelijke aanspraak op bescherming door de overheid".¹⁸ Er wordt echter ook een koppeling gelegd tussen de werking van de grondrechten en datgene wat het GPV in de grondwet opgenomen wil zien omtrent de verhouding van de overheid tot het Woord Gods. Zo wordt in de brochure "Grondrechten zonder basis" gesteld:

"Het opnemen van een Preambule in de Grondwet zal -evenals het uitdrukkelijk vooropstellen van het grondrecht van de vrijheid van godsdienst- een wezenlijke functie kunnen vervullen bij de interpretatie van grondrechten naar reikwijdte en waardering in concrete situaties".¹⁹ Afgewezen wordt de opvatting van de regering bij de laatste grondwetsherziening dat "... bestaande behoeften en heersende overtuigingen mede bepalend zijn voor de inhoud en gestalte van de grondrechten". Want die opvatting leidt er tenslotte toe dat de rechten van de burger alleen nog maar gehandhaafd worden zolang de 'heersende meerderheid' het toestaat.²⁰

Het GPV schaart zich dan ook niet zonder reserves achter het begrip 'mensenrechten'. Positief kan het standpunt zijn, aldus Verbrugh, als met 'mensenrechten' eigenlijk uit de bijbel afgeleide bevoegdheidsbeperkingen van de overheid bedoeld worden. Maar verworpen moet worden de visie van mensenrechten als onvervreembare in de mens zelf gelegen rechten, zoals die wel te vinden is in internationale verklaringen en verdragen. Want dan is de volgende stap de leer van de volkssoevereiniteit, waarbij het volk de overheid de wet kan stellen. Een leer van de volkssoevereiniteit die vooral ook daarom gevaarlijk is dat zij tot dictatuur kan leiden, waarin zogenaamd uit naam van het volk wordt geregeerd.²¹ Over de GPV-publikatie "Grondrechten zonder basis" merkt J.W. van Houdt (parlementair redacteur van het met het GPV verwante Nederlands Dagblad) overigens op dat de "genuanceerde wijze" waarop wordt omgegaan met de internationale mensenrechtenverdragen opmerkelijk is als men dat vergelijkt met de wijze waarop dat 30 jaar geleden gebeurde.²²

Voor de door het GPV als bevoegdheidsbeperking van de overheid geduide godsdienstvrijheid leggen met name Jezus' gelijkenis van de tarwe en het onkruid die samen tot aan de dag van de oogst moeten opgroeien (Matth.13vs24-30) en de tekst uit het Evangelie van Johannes (Joh.18vs36): "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld" het bijbels fundament.²³ Voor het GPV is godsdienstvrijheid een consequentie van de verschillende aard van de ambten van kerk en staat, die niet met elkaar vermengd mogen worden.

II.3 De SGP en het ambt van de overheid

In art. 2 van haar statuten zegt de SGP dat zij het absoluut gezag van Gods Woord over alle terreinen van het leven en dus ook op dat van het staatkundige en maatschappelijke leven belijdt. In art. 1 van het beginselprogramma(1972) van de SGP wordt gesteld dat de partij streeft naar een regering van ons volk geheel op de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods. Daaraan wordt uitdrukkelijk toegevoegd dat de SGP staat voor de handhaving van het onverkorte

artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. (De betekenis hiervan zal in de volgende paragraaf aan de orde komen).

Het gaat de SGP om een overheid die buigt voor de eisen van Gods Woord, die regeert in gehoorzaamheid aan de heilige Wet van God. Ook de SGP vindt dat de overheid als zodanig -als ambtelijk orgaan onafhankelijk van de overtuigingen van de overheidspersonen- gebonden is aan Gods Woord.²⁴ In een preambule van de grondwet zou -op zijn minst- de afhankelijkheid van de overheid van God en het feit dat zij Gods dienaressen is tot uitdrukking moeten worden gebracht.²⁵

Wat betreft de verhouding van kerk en staat: de SGP wil geen kerkstaat, waarin de kerk heerst over de staat. Maar evenmin een staatskerk, waarbij de staat bemoeienis heeft met het interne kerkelijk leven. Het ideaal voor de SGP is een publiek erkende gereformeerde kerk, die de "drie formulieren van enigheid" van 1618 en 1619 (waaronder de Nederlandse Geloofsbelijdenis) niet alleen onderschrijft maar hun gezag ook handhaaft en die zich tot overheid en volk richt.²⁶ Een kerk die op haar beurt door de overheid beschermd wordt, hetgeen ook financiële steun kan inhouden. Kerk en staat hebben verschillende taken, maar van een scheiding van kerk en staat zoals het GPV die voorstaat wil de SGP niets weten.

II.4 De SGP en de klassieke grondrechten

Zoals vermeld houdt de SGP vast aan het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat handelt over het ambt van de overheid. Het gaat daarbij om het volgende onderdeel van dit artikel: "En hun ambt is ..... ook de hand te houden aan de heilige kerkdienst,[om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van de antichrist te gronde te werpen], en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen.....".

De aangebrachte haakjes geven het gedeelte aan dat in 1905 door de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland is geschrapt. Dat de SGP met zoveel nadruk aan het onverkorte art. 36 vasthoudt betekent -zo kan in ieder geval uit de betreffende passage worden afgelezen- dat de SGP de godsdienstvrijheid principieel afwijst. Dit is dan ook in talrijke SGP-geschriften in de loop der jaren verklaard,²⁷ met name tegenover ARP en CHU, die de vrijheid van godsdienst voorstonden. Naast het onverkorte art. 36 moet in het kader van deze paragraaf art. 4f van het beginselprogramma van de SGP genoemd worden, waarin van de overheid verlangd wordt "in alle samenkomsten te verbieden het verbreiden van beginselen, die de eer Gods en het gezag van de overheid aanranden".

De visie van de kant van de SGP op het begrip mensenrechten kan als volgt worden samengevat: de in zonde gevallen mens kan tegenover God

op geen enkel recht aanspraak maken. Gods recht moet de basis vormen van het aardse recht. In die rechtsorde staan niet de rechten van de mens centraal, maar zijn plichten. De mens heeft plichten tegenover zijn medemens, maar ook de overheid heeft plichten tegenover de burgers. Vanuit die laatstgenoemde plichten kan er tot bepaalde rechts-aanspraken van de burger jegens de overheid geconcludeerd worden.²⁸ Dit verschilt in wezen niet zo veel van de visie van het GPV. Maar terwijl deze partij vanuit de bevoegdheidsbeperkingen van de overheid komt tot een principiële aanvaarding van de godsdienstvrijheid en de daarmee samenhangende andere vrijheden, is dit voor de SGP dus niet het geval. W.A. Büdgen (voormalig studiesecretaris van de SGP) stelt dat de overheid moet optreden "... waar (valse) godsdienstige activiteiten in de openbaarheid treden; waar dwaling en leugenleer openlijk (in boekhandels, tijdens openbare bijeenkomsten, op straat e.d.) in woord en geschrift, gepropageerd en verbreed worden....".²⁹ C.S.L. Janse (hoofdredacteur van het aan de SGP verwante dagblad Reformatorisch Dagblad) zegt dat de vrijheid van meningsuiting vervalt voorzover het om o.a. revolutionaire en goddeloze propaganda gaat.³⁰

De uitleg van bijbelteksten waarop het GPV de godsdienstvrijheid baseert wordt verworpen.³¹ Over de gelijkenis van de tarwe en het onkruid merkt ds. P. Zandt (van 1945-1961 fractieleider van de SGP en partijvoorzitter) in 1947 op dat als hieruit geconcludeerd wordt tot vrijheid van godsdienst dan ook -als men consequent is- alle kerkelijke tucht zou moeten worden afgeschaft.³² Terwijl L.M.P. Scholten (hoofd-bestuurslid van het SGP) er op wijst dat in de grondtekst een woord staat dat duidt op een onkruid dat niet van het koren kan worden onderscheiden. De gelijkenis kan dan ook niet gebruikt worden tegen het weren door de overheid van een duidelijk herkenbare ketterij.³³

Van SGP-zijde is er altijd op gehamerd dat zij weliswaar de godsdienstvrijheid verwerpt, maar de gewetensvrijheid niet wil aantasten. Het gaat er niet om het geloof met geweld aan personen op te leggen en als de Roomse inquisitie zonder meer op ketterjacht te gaan. Alleen openbare manifestaties van afgoderij en valse godsdienst moeten door de overheid bestreden worden. Ds. Zandt wijst met instemming op het standpunt van de theoloog Voetius die tot de gewetensvrijheid ook rekende het recht zijn geloofsovertuiging mee te delen aan zijn huisgenoten, het houden van godsdienstoefeningen in familiekring en het bezoeken van godsdienstoefeningen in het buitenland.³⁴ Scholten merkt recentelijk op dat de uitspraak: "De SGP is tegen godsdienstvrijheid, maar uiteraard wel voor gewetensvrijheid", enige nuancering behoeft. Hij stelt daarbij onder meer de vraag: "Is het in overeenstemming met de in de SGP levende gevoelens over gewetensvrijheid, dat wij willen

dat de overheid de eed eist (art.4 beginselprogramma SGP)". (Overigens moet ook voor het GPV de overheid de eed verlangen).³⁵ Scholten wil een fundamentele bezinning binnen de SGP over "artikel 36 en de gewetensvrijheid". Die bezinning zou best mogen uitmonden in een gesprek met GPV en RPF, waarbij "het streven naar een zo maximaal mogelijke erkenning van de vrijheid van geweten" het uitgangspunt moet zijn.³⁶

Betekent het voorgaande nu dat de SGP de klassieke grondrechten zoals die in de grondwet zijn opgenomen alleen maar afwijst of in hun bestaan berust? Dat kan niet gezegd worden. Voor de SGP hebben de klassieke grondrechten de functie van signaal dat ook een overheid in een staat met de bijbel de burgers bepaalde vrijheden moet laten.³⁷ G. Holdijk (voormalig Eerste Kamerlid en fractiemedewerker in de Tweede Kamer) spreekt over "een ambivalente houding" van de SGP tegenover de vrijheidsrechten: "Het ging en gaat ons niet alleen om de vrijheid op zichzelf, maar meer om de vraag tot welk doeleind de vrijheid wordt aangewend".³⁸ Maar belangrijker is dat de klassieke grondrechten voor de SGP in wat men zou kunnen noemen defensief opzicht van betekenis zijn geweest en de laatste tijd van steeds grotere betekenis worden. Zij moeten de achterban van de SGP in staat stellen in ieder geval in eigen kring onbelemmerd naar Gods Woord en Wet te kunnen blijven leven. In ieder geval wordt tijdens de behandeling in de eerste lezing in de Tweede Kamer(1977) van het onderdeel grondrechten van het ontwerp-nieuwe grondwet van SGP zijde uitgesproken dat de partij aan de vrijheidsrechten een belangrijke functie toekent.³⁹ In tweede lezing (1981) wordt opgemerkt dat de SGP minder moeite heeft met de klassieke grondrechten dan met de sociale grondrechten en dat van beperking van de eerste door de tweede geen sprake zal mogen zijn.⁴⁰ Wel stemt de SGP in eerste lezing tegen het artikel aangaande de godsdienstvrijheid (art.6) omdat de "bijzondere roeping" die de overheid heeft ten aanzien van "...de christelijke religie die trouw is aan Gods Woord en aan de nationale geloofsbelijdenis" niet tot haar recht komt. Bovendien is er bezwaar tegen de staatsrechtelijke nevenschikking van godsdienst en levensovertuiging.⁴¹

Een duidelijk voorbeeld van de defensieve betekenis van een grondrecht voor de SGP vinden wij in de volgende uitspraak van voormalig SGP-fractieleider ds. H.G. Abma over de tot nu toe buiten beschouwing gelaten vrijheid van onderwijs "De vrijheid van het bijzonder onderwijs staat bij ons zeer hoog in het vaandel. Het is voor ons in feite 'next best', want wij zouden liever zien dat de zorg van de overheid voor het onderwijs zodanig was dat de overheid zelf het onderwijs geeft.... in overeenstemming met Gods Woord en conform de nationale belijdenis".⁴² In art. 10 van haar beginselprogramma verwerpt de SGP vrijheid van

onderwijs met financiële gelijkstelling. Het GPV is daar een sterk voorstander van (art. 20 richtlijnenprogramma). (De onderwijs-paragraaf in het ontwerp-nieuwe beginselprogramma van de SGP is overigens op dit punt terughoudender en daarmee minder duidelijk). De defensieve betekenis van de grondrechten voor de SGP zal in paragraaf III.3 opnieuw naar voren komen.

Blijft tenslotte nog de vraag waartegen volgens de SGP het "weren en uitroeien" van art.36 NGB dan wel art.4f van het beginselprogramma in stelling gebracht moet worden. En in welke mate, want met een volledig verbod, schuilkerk, openlijk dulden en (een zekere vorm van) erkenning heeft een gereformeerde overheid verschillende mogelijkheden tegenover de onderscheidene levensbeschouwelijke stromingen. Allereerst kan er op gewezen worden, dat er bij de SGP een zekere neiging bestaat het antwoord op deze vraag van zich af te schuiven. Zo heeft ds. Zandt bijvoorbeeld gesteld, dat het principieel de overheid -en niet de kerk of een politieke partij- is die moet vaststellen hoe art.36 moet worden uitgevoerd.⁴³ Voorlichtingssecretaris M. Dankers van de SGP kan zich hierin niet geheel vinden. Wat betreft de kerk heeft Zandt volgens Dankers natuurlijk gelijk, maar het is "..... toch niet onbillijk om aan een politieke partij te vragen hoe zij haar beginsel dacht te concretiseren".⁴⁴

De SGP is vooral bekend geworden door het standpunt dat in ieder geval de roomskatholieke mis verboden zou moeten worden. Dat standpunt wordt in de SGP van deze tijd nog maar spaarzaam verkondigd. En dan zeker niet door de leiding van de partij. Scholten wil (in 1974) de roomskatholieken de positie van schuilkerk geven.⁴⁵ In het blad van de Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen (een organisatie van SGP'ers die meent dat de koers van de partij in een aantal opzichten te veel van haar beginselen afwijkt⁴⁶) vindt men een enkele maal de stelling dat de schuilkerk nog een te gunstige positie voor de r.k.-kerk is.⁴⁷ Maar voorzitter ds. Tj. de Jong van deze stichting zegt:"Men kan er over twisten welke plaats men Rome geven moet binnen een gereformeerde staat; ... moet men Rome tolereren of legaliseren?"⁴⁸ (Wel blijft De Jong voor het machtsstreven van 'Rome' waarschuwen).

In de verdediging van het handhaven van het onverkorte art.36 is het echter vooral de vrijheid die als gevolg van de godsdienstvrijheid aan "pantheïsme, deïsme en atheïsme" wordt gegeven, die in het verleden door de SGP met afschuw werd genoemd.⁴⁹ De Jong vermeldt dit met instemming en stelt de vraag of humanistische propaganda -waarbij hij denkt aan het 'militante humanisme'- niet door art.4f van het beginselprogramma zou moeten worden getroffen.⁵⁰

Wat betreft de minder strenge calvinistische en andere protestantse

kerkgenootschappen constateert J.J.B. Stap in een scriptie over de SGP in het interbellum dat het beeld van wat de SGP voorstond toen al niet duidelijk was.⁵¹ A.H.M. Dölle stelt dat in de laatste tijd het SGP-geschut van art.36 niet meer zozeer is gericht op "de anti-revolutionaire staatsleer", maar vooral op "links"; tegen de opvatting dat verandering van structuren de opheffing van ongerechtigheid zou betekenen.⁵² Daarbij kan nog aangetekend worden dat het met name het (gewelddadige) revolutionaire links is dat als doelwit gezien wordt.⁵³ Dan gaat het wat betreft art.36 niet meer zo zeer om het "weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst" maar meer om het hierboven niet geciteerde slot van dit artikel, dat zich keert tegen "Wederdopers en andere oproerige mensen", die de rechtsorde omver willen werpen. Stap schetst de veranderde betekenis van art.36 voor de SGP weer wat anders. De betekenis is niet meer "in de eerste plaats anti-katholiek... maar veel algemener". De overheid mag niet haar steun geven aan wetten "... die ons volk afvoeren van God en Zijn Woord en dienst".⁵⁴ Hier kan gedacht worden aan zaken als euthanasie en abortus, op welke punten de SGP uitstekend met GPV en RPF kan samenwerken. Er kan geconcludeerd worden dat het "weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst" in ieder geval relatief binnen de SGP aan betekenis heeft verloren. Waarbij wel opgemerkt moet worden dat voor de Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginzelen het feit, dat GPV en RPF zich niet baseren op het onverkorte art. 36, een beslissende hindernis vormt voor stembussamenwerking met deze partijen, zeker in de vorm van een systematisch hanteren van lijstineenschuiving.⁵⁵

In één opzicht heeft het 'weren en uitroeien' de laatste jaren toch weer aan actualiteit gewonnen. Het betreft hier de toenemende manifestatie van met name de islam en het hindoeïsme. Hoe is de houding van de SGP tegenover het verschijnen van moskeeën en hindoe-tempels in ons land? De algemene lijn is dat het hier om valse godsdiensten gaat die door de overheid geweerd moeten worden.⁵⁶ Al drukt voormalig fractieleider H. van Rossum zich wel voorzichtig uit als hij in de partijrede-1982 naar aanleiding van een overheidsbijdrage-regeling voor het stichten van moskeeën zegt: "Zo er iets in strijd is met de plicht tot het weren en uitroeien van valse godsdienst.... dan is het zeker zo'n overheidssubsidie".⁵⁷

De standpuntbepaling ten aanzien van islam en hindoeïsme speelt het meest direct voor SGP-gemeentebestuurders die geconfronteerd kunnen worden met voorstellen tot de verkoop van grond voor gebedsruimten of het verhuren van panden aan deze godsdienstige genootschappen. Een probleem is daarbij dat ook SGP-gemeentebestuurders trouw zweren aan de Grondwet en de andere wetten van het rijk. En de Grondwet verze-

kert nu eenmaal de vrijheid van godsdienst. Binnen de SGP is er nu verschil van mening welke conclusie hieruit getrokken moet worden. Tegenover hen die menen dat ook SGP-gemeentebestuurders moeten meewerken aan de uitwerking van deze vrijheid van godsdienst staan zij die nog juridische mogelijkheden zien om tegen te stemmen dan wel menen dat dit om wille van het beginsel toch moet gebeuren. Wel valt het daarbij op dat in twee gevallen waarin een SGP-fractie weigert de verhuur van schoollokalen aan een moslim-gemeenschap te steunen, deze weigering gepaard gaat met de verklaring dat men de moslims niet wil verbieden hun geloof te belijden, maar dat dit zonder medewerking van de overheid moet gebeuren.⁵⁸

In een recentelijk verschenen SGP-rapport over de minderheden wordt het standpunt van hen ondersteund, die menen dat een SGP-gemeenteraadslid zich niet moet conformeren aan de geldende godsdienstvrijheid. Een gemeentebestuur moet geen onroerend goed verkopen voor de bouw van een moskee of tempel en ook geen gemeentelijke goederen verhuren in dit verband. Een SGP-gemeenteraadslid zal "om des geweten wil" aan dit standpunt moeten vasthouden.⁵⁹ Het opstellen van deze algemene richtlijn betekent dat de SGP ten aanzien van de islam en het hindoeïsme een meer afwijzend standpunt inneemt dan ten aanzien van de rooms-katholieke kerk, al wil dit nog niet zeggen dat SGP-gemeenteraadsliden in alle omstandigheden zullen meewerken aan bijvoorbeeld verkoop van gemeentegrond voor de bouw van een rooms-katholieke kerk in een nieuwbouwwijk. Dit verschil in positie wordt wellicht treffend aangegeven in een hoofdartikel in het met de SGP verwante Reformatorisch Dagblad. Naar aanleiding van het in gebruik nemen als moskee van een gesloten rooms-katholieke kerk wordt gesteld dat het eigenlijk tijd wordt de leuze "liever Turks dan paaps" om te draaien, zeker nu de rooms-katholieke kerk "haar oude expansiedrang en agressiviteit verloren heeft". De schrijver meent ook dat de reformatorische kerken "in de grond van de zaak" toch meer "affiniteit" hebben met de rooms-katholieke kerk dan met de islam.⁶⁰

III. Het Voorontwerp van een wet gelijke behandeling

III.1 Inleidende opmerkingen

In 1982 verscheen een Voorontwerp van een Wet Gelijke Behandeling. De doelstelling daarvan was het tegengaan van ongerechtvaardigd onderscheid op grond van geslacht, homofilie of huwelijks staat. Het Voorontwerp kende een aantal uitzonderingen. Eén daarvan was het interne functioneren van de kerk. Zo zou het kerken toegestaan blijven bijvoorbeeld vrouwen het stemrecht in de kerkelijke vergaderingen te onthouden en/of niet toe te laten tot de kerkelijke ambten, alsmede de

tucht uit te oefenen jegens homoseksuelen en ongetrouwd samenwonenden. Maar de bepalingen zouden wel gelden voor scholen, verenigingen, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Christelijke scholen zouden geen leerkrachten meer mogen weigeren of ontslaan op grond van bijvoorbeeld homosexualiteit. Hetzelfde zou gelden voor leerlingen van deze scholen, alsmede de personeelsleden en bewoners van bijvoorbeeld een christelijk verzorgingstehuis. De geschiedenis van dit Voorontwerp heeft zich inmiddels verder ontwikkeld, maar voor ons onderwerp zijn met name de reacties van GPV en SGP op dit eerste voorstel van belang.

III.2 Het GPV en het Voorontwerp

In 1982 verschijnt een commentaar van de Groen van Prinsterer Stichting op het Voorontwerp. In 1985 wordt dat commentaar nader onderbouwd door de hiervoor genoemde brochure "Grondrechten zonder basis".⁶¹ In het commentaar uit 1982 wordt allereerst ingegaan op de overheidstaak aangaande het in het Voorontwerp bestreken terrein. Daarbij wordt gesteld dat de overheid rechtsregels zal moeten opstellen aangaande de openbare aspecten van het samenleven van burgers. Dat zal moeten gebeuren op basis van het huwelijk, want deze samenlevingsvorm voldoet aan de eisen die God aan de mens heeft gesteld. Een niet-huwelijkse samenlevingsvorm kan nimmer gelijkgesteld worden met het huwelijk. Vervolgens wordt opgemerkt dat de overheid tot taak heeft het bedwingen van de ongebondenheid in de samenleving. Daartoe behoort het tegengaan van vergaande vormen van discriminatie, zoals beledigende hetzes tegen homoseksuelen. Maar verder moet gelden dat burgers de vrijheid hebben zelf hun oordeel te vormen over het zedelijk gedrag van hun medeburgers.⁶² In het Voorontwerp echter legt de overheid een gelijkheidsideologie verplichtend aan de burgers op en ontpopt zij zich als een zedenmeesteres met totalitaire trekken, aldus het GPV commentaar. Er wordt "... op grove wijze getreden in de particuliere sfeer ...".⁶³

Het Voorontwerp baseert zijn bepalingen op het grondrecht op gelijke behandeling, vastgelegd in art.1 van de nieuwe grondwet. In het GPV-commentaar worden daartegen een aantal bezwaren genoemd. In de eerste plaats wordt het gelijkheidsbeginsel door het Voorontwerp ten onrechte gezien als een sturend principe voor overheidsbeleid, alsof het hier om een sociaal grondrecht gaat. In de tweede plaats wordt een "zeer vergaande horizontale werking" van het grondrecht aangenomen, terwijl het leerstuk van de horizontale werking "... bepaald geen gemeengoed is in de Nederlandse rechtsverhoudingen".⁶⁴ (Horizontale werking wil zeggen dat het grondrecht niet alleen van kracht is tussen de overheid en de burgers, maar ook tussen burgers onderling, al dan

niet binnen samenlevingsverbanden). In de brochure "Grondrechten zonder basis..." wordt voor het GPV een negatieve opstelling tegenover horizontale werking bepleit.⁶⁵ In de derde plaats stelt het commentaar dat aan de werking van andere grondrechten een veel te geringe betekenis is toegekend. Zelfs als het grondrecht op gelijke behandeling een zekere horizontale werking zou hebben, mogen bij de uitwerking de grenzen niet overschreden worden die gesteld worden door de verticale werking (tussen overheid en burgers/maatschappelijke verbanden) van andere grondrechten. De vrijheid van vereniging en van onderwijs komen in het Voorontwerp, aldus het commentaar, in het geheel niet aan bod. De vrijheid van godsdienst wordt teruggedrongen "binnen de kerkmuren" en daarmee van een veel te smalle basis voorzien. Activiteiten "... die door dat belijden worden bepaald, zoals bijvoorbeeld onderwijs en maatschappelijke dienstverlening..." behoren ook tot het werkingsgebied van de vrijheid van godsdienst.⁶⁶ Maar ook het individuele aspect is van belang, want de vrijheid van godsdienst moet verzekeren, aldus "Grondrechten zonder basis", "... dat burgers hun persoonlijk geestelijk leven, ook in samenwerking met anderen en publiek, kunnen vormgeven, zoals zij dat gewenst en noodzakelijk achten". Ieder individu moet zoveel mogelijk overeenkomstig zijn levensbeschouwing kunnen leven.⁶⁷

Zeer belangrijk is voor het GPV ook zijn visie dat bijvoorbeeld het niet toelaten van homoseksuelen als leraar of leerling van een christelijke school geen discriminatie in de zin van het maken van ongerechtvaardigd onderscheid is. Homosexueel gedrag moet op grond van de "...duidelijke leer... van de bijbel ....." worden afgewezen. Daarmee is een relevant criterium voor het maken van onderscheid aanwezig.⁶⁸ Een groot gebrek van het Voorontwerp is daarbij ook, aldus nog steeds het commentaar, dat geen onderscheid gemaakt wordt tussen de geaardheid (homofilie) en het gedrag (homosexualiteit). Het maken van onderscheid jegens de homofiel, die zijn geaardheid niet in praktijk brengt, is niet geoorloofd. Opgemerkt moet dan wel worden dat bij het maken van onderscheid op grond van geslacht een differentiatie in geaardheid en gedrag uiteraard niet mogelijk is. En ook hiervan vindt het commentaar dat er geen reden is voor een algemeen verbod op het maken van onderscheid. Ondermeer omdat dan ook inbreuk op grondrechten, met name de vrijheid van godsdienst, plaatsvindt.⁶⁹

Tenslotte zij vermeld dat het GPV bezwaar heeft tegen het geven van een soort super-status aan het grondrecht van gelijke behandeling, die dit grondrecht een duidelijke voorrang zou geven boven de andere grondrechten.⁷⁰ In par. II.2 hebben we gezien, dat als er een primaat moet worden toegekend, dit volgens het GPV aan de vrijheid van godsdienst zou moeten toevallen.

III.3 De SGP en het Voorontwerp

De SGP reageert ook in 1982 op het Voorontwerp.⁷¹ Daarbij wordt als eerste en belangrijkste bezwaar genoemd dat gedragingen die het Voorontwerp wil legaliseren en beschermen in de bijbel worden veroordeeld en strafbaar gesteld. Er wordt bij de overheid met klem op aangedrongen dat zij zich in haar beleid richt naar de Tien Geboden. Ten aanzien van de afzonderlijke terreinen waarop het Voorontwerp betrekking heeft wordt opgemerkt, dat naast de tucht van de kerk bestraffing van homoseksueel gedrag ook een taak van de overheid is. (Ook de SGP legt er de nadruk op dat een onderscheid gemaakt moet worden tussen de geaardheid en het gedrag). Verder mag de overheid er niet van uitgaan dat "... er ten aanzien van man en vrouw, maar ook ten aanzien van huwelijk en ongehuwd samenwonen sprake zou zijn van principiële gelijkheid".

In de tweede plaats wordt gezegd dat het Voorontwerp in strijd is "... met de algemeen aanvaarde interpretatie van de vrijheid van godsdienst...". Het "bijbelgetrouwe volksdeel" wordt in gewetensnood gebracht. Bovendien staat het Voorontwerp op gespannen voet met het recht van vereniging en de vrijheid van onderwijs.

Interessant is nu dat hoofdredacteur Janse van het Reformatorisch Dagblad (SGP) na het verschijnen van de reacties van de kleine christelijke partijen op het Voorontwerp, die van de RPF maar met name die van het GPV teleurstellend vindt.⁷² Het hoofdbezwaar van Janse is dat het GPV zich in zijn commentaar (vrijwel) geheel baseert op de grondwettelijke rechten en vrijheden, terwijl het zwaartepunt moet liggen bij een oproep aan de overheid ook in haar beleid aangaande de zeden zich te houden aan Gods Wet. Pas in tweede instantie -op secundair niveau- moet de zeker ook noodzakelijke strijd voor handhaving van de grondrechten gevoerd worden. Want een overheid "... die zich ten onrechte niet als zedemeester wil opwerpen" is altijd nog te verkiezen boven een overheid "...die verkeerde zeden... bindend wil opleggen".⁷³

Op deze visie van Janse is in het met het GPV verwante Nederlands Dagblad in een tweetal commentaren van hoofdredacteur J.P. de Vries gereageerd.⁷⁴ Het geheel brengt ons tot de vraag welke eisen beide partijen nu precies stellen aan wetgeving en beleid van de overheid ten aanzien van de in het Voorontwerp behandelde terreinen. In dit artikel moet ik mij daarbij beperken tot het onderwerp homosexualiteit en daarbinnen nog tot de vraag in hoeverre van de overheid verlangd wordt dat zij homosexualiteit verbiedt. Overigens zou een behandeling van het thema man/vrouw in ieder geval de bijzondere positie van de SGP aangaande de plaats van de vrouw in de politiek naar voren hebben gebracht. Namelijk: principiële afwijzing van het actief en passief kiesrecht van de vrouw (art. 12 beginselprogramma) en het (vrijwel)

gesloten zijn van de SGP-kiesverenigingen voor vrouwen.

IV. Homosexualiteit

IV.1 GPV en homosexualiteit

In het verkiezingsmanifest 1967 wordt door het GPV verlangd dat "zogenaamd populaire discussies over homoseksuele praktijken ..." niet in de publiciteit worden toegelaten.⁷⁵ Daarna wordt dit in de verkiezingsprogramma's van het GPV niet meer opgenomen. Dat wil echter niet zeggen dat de gedachte dat de overheid in enigerlei zin verbiedend ten aanzien van homosexualiteit zou moeten optreden is verlaten.⁷⁶ In de toelichting op de zedelijkheidsparagraaf uit het richtlijnenprogramma 1979 behandelt Verbrugh ook de homosexualiteit. De homosexualiteit zal "... overall uit de openbaarheid moeten worden geweerd" door een overheidsbeleid "... dat lijkt op de wijze waarop zij zich thans in grote lijnen opstelt tegenover de pornografie". Dat betekent: het tegengaan van een voor de burgers onverwachte confrontatie met het verschijnsel en speciale bescherming van jeugdige personen. De overheid mag niet de huizen binnendringen om na te gaan of zich daar homoseksuele handelingen afspelen.⁷⁷

IV.2 SGP en homosexualiteit

Er zijn formuleringen van SGP-zijde -zoals die vermeld in par. III.3 dat "bestrafing van homoseksueel gedrag" een taak van de overheid is - die er op zouden kunnen wijzen dat de SGP vindt dat de overheid homoseksueel gedrag zonder meer (dus in principe ook in de privésfeer) strafbaar zou moeten stellen.⁷⁸ Maar de SGP-verkiezingsprogramma's beperken zich tot maatregelen tegen homosexualiteit in de openbare sfeer. Opvallend daarbij is wel dat in het laatste verkiezingsprogramma (1986) het woord "homofilie" vervangen is door de term "andere vormen van onzedelijkheid".⁷⁹ Het lijkt niet te gewaagd om te veronderstellen dat dit niet gebeurd zou zijn als Den Uyl in 1984 niet zo'n bezwaar had gemaakt tegen het op één lijn stellen van homofilie, prostitutie en pornografie.

IV.3 Homosexualiteit : enkele conclusies

Globaal gesproken staan GPV en SGP ten aanzien van homosexualiteit hetzelfde voor: weren van homosexualiteit uit de openbare samenleving. (Al zijn er soms formuleringen van SGP-zijde die lijken te wijzen op strafbaarstelling van homoseksuele handelingen zonder meer). Het GPV heeft er echter om redenen van prioriteit dan wel van opportuniteit van

af gezien om in de verkiezingsprogramma's na 1967 in dit verband specifiek over homosexualiteit te spreken, wat de SGP tot aan 1986 wel deed. Ik acht het bovendien niet onwaarschijnlijk, dat het GPV in dit geval het begrip "openbare samenleving" wat minder ruim zal nemen dan de SGP.⁸⁰

Toch kan geconcludeerd worden dat ook het GPV de uitingsvrijheid van homoseksuelen wil beperken. Ook binnen het GPV wordt homosexualiteit met in ieder geval pornografie vergeleken. Het GPV mag zich door de boosheid van Den Uyl op dit punt zeker mede aangesproken voelen.

V. Crematie

V.1 Inleidende opmerkingen

Vanaf 1914 begon de crematie in Nederland op gang te komen. Zonder wettelijke basis. In 1955 werd de crematie in de Wet op de Lijkbezorging opgenomen. Crematie werd toegestaan, maar niet gelijkgesteld met begraven. Wie zich wilde laten cremieren moest dat in een testament of codicil te kennen geven. In 1968 kwam de wettelijke gelijkstelling van begraven en cremieren tot stand.

Voor een aantal christenen -zeker die tot de aanhang van de drie kleine christelijke partijen behoren- is begraven de voorgeschreven wijze van lijkbezorging. Er wordt dan op gewezen dat in de Heilige Schrift lijkverbranding alleen in noodsituaties voorkomt en in gevallen van speciale straf. In het Nieuwe Testament wordt de regel van het begraven extra onderstreept door het feit dat ook Jezus begraven is, terwijl met name ook vanwege de verwachting van de opstanding begraven voor christenen de aangewezen weg moet zijn.⁸¹

V.2 GPV en crematie

Toen in 1955 het cremieren in de wet geregeld werd, maakte het GPV nog geen deel uit van het parlement. Het latere GPV-Tweede Kamerlid P. Jongeling heeft toen echter in het Gereformeerd Gezinsblad (de voorloper van het Nederlands Dagblad) een uitgebreide beschouwing aan deze materie gewijd.⁸²

Jongeling wijst erop dat de lijkverbranding een "heidense zede" is. Argumenten van hygiënische, esthetische of economische aard blijken bij nadere toetsing, aldus de auteur, schijnargumenten te zijn voor een keuze die men in wezen op levensbeschouwelijke gronden heeft gedaan. Dat wordt ook duidelijk, aldus Jongeling, in de terminologie en symboliek die in geschriften van voorstanders van crematie wordt aangetroffen.⁸³ Jongeling vindt dat in de voorafgaande 40 jaar de overheid in gebreke is gebleven door de crematie, die in strijd was met de wet,

niet strafbaar en onmogelijk te maken. Nu crematie al zo lang is toegelaten valt er echter "tot op zekere hoogte begrip voor op te brengen", dat de overheid nu niet met een absoluut verbod komt. Jongeling vindt dat "in bepaalde uitdrukkelijk omschreven gevallen" crematie kan worden toegestaan.⁸⁴

Interessant is wat Jongeling te berde brengt tegenover de toenmalige VVD-fractie leider Oud, die gelijkstelling van crematie aan begraven bepleit op grond van de geestelijke vrijheid. Jongeling acht de vrijheid van godsdienst in dit geval niet relevant. Want de Nederlandse voorstanders van crematie "... belijden niet een godsdienst, welke hun voorschrijft hun lichamen na hun dood te verbranden".⁸⁵ Afgezien van de relatie tussen zelfbeschikkingsrecht en geestelijke vrijheid (zie par.VII) betekent dit dus dat de burger die niet uit hoofde van een voorschrift van een in ieder geval in zekere mate georganiseerde godsdienstige of andere levensbeschouwelijke stroming, maar op grond van zijn persoonlijke levensbeschouwelijke inzichten crematie de aangewezen weg vindt (en dat is toch juist de figuur die Jongeling ten tonele voert) niet onder dit begrip geestelijke vrijheid valt.

In 1968 bij de gelijkstelling van cremieren en begraven is het GPV wel in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Jongeling verklaart dat het GPV tegen zal stemmen, omdat uit dit wetsontwerp niet meer kan worden afgelezen dat de overheid begraven de "juiste christelijke wijze" van lijkbezorgen acht.⁸⁶

Vanaf 1971 tot nu is er een lange weg afgelegd om te komen tot een nieuwe wet op de lijkbezorging, mede ter uitwerking van de in 1968 vastgestelde gelijkstelling tussen begraven en cremieren. Eind 1982 kwam deze zaak ter afsluiting in de Tweede Kamer. GPV-fractie leider Schutte verklaart daarbij dat niet de vrije keuze van de mens, maar de visie dat God ook de zeggenschap heeft over het lichaam na de dood het uitgangspunt moet zijn voor een wet op de lijkbezorging. De hoofdregel moet dan ook begraven zijn. Maar, aldus Schutte, ook een christelijke overheid zal "zoveel mogelijk" willen voorkomen "dat haar onderdanen worden gedwongen tot handelingen indruisend tegen hun godsdienstige overtuiging". Daarom kan in een Algemene Maatregel van Bestuur tegemoetgekomen worden aan godsdienstige bezwaren van minderheden. Het gaat hier concreet om de wens van moslims tot het begraven in een open kist en die van hindoes tot een open crematie.

Schutte sluit zich hier aan bij de visie van Jongeling uit de jaren vijftig aangaande de geestelijke vrijheid. Bij een zaak als crematie is deze in het geding wanneer de burger in gewetensnood zou (kunnen) komen doordat hij een voorschrift over de juiste wijze van lijkbezorging van een georganiseerde godsdienstige of andere levensbeschouwelijke stroming niet kan nakomen. Dit wordt nog eens geïllustreerd door

de vraag van Schutte aan de regering "in hoeverre de islamitische ritus zich inderdaad verzet tegen het begraven in een gesloten kist".⁸⁷ In V.3 zal het standpunt van het GPV ten aanzien van crematie verder aan de orde komen.

V.3 SGP en crematie

Deze paragraaf kan in alle duidelijkheid beginnen. Volgens het beginselprogramma van de SGP (art.4g) moet de overheid lijkverbranding verbieden. In 1955 verklaart SGP-woordvoerder C.N. van Dis zich in de Tweede Kamer dan ook tegen de legalisering -met achterstelling- van de crematie. De crematie had al lang uit de praktijk verwijderd moeten zijn, aldus Van Dis. De overheid heeft slechts die vrijheid te waarborgen, die "zich gebonden weet aan Gods Woord en Wet".⁸⁸

Bij latere SGP-bijdragen in de Tweede Kamer over het onderwerp crematie (1968,1982) kunnen wat nuanceverschillen in vergelijking met die van Van Dis worden opgemerkt,⁸⁹ maar iets opmerkelijks gebeurt er in 1988 in de Eerste Kamer. Bij de bespreking van de nieuwe Wet op de Lijkbezorging voert RPF-senator E. Schuurman het woord mede namens GPV en SGP. Schuurman houdt rekening met de feitelijke situatie (zoals Jongeling in de jaren vijftig ook al gedaan had): Er is "...enigzins in te komen dat de overheid in de historisch gegroeide situatie geen verbod op lijkverbranding meer aandurft". Maar de overheid mag 'beslist' niet verder gaan dan het 'dulden' van cremeren, aldus Schuurman. De overheid mag zichzelf niet met het cremeren inlaten. De norm van de wet moet het begraven zijn.

Behalve met de nu eenmaal bestaande situatie wil Schuurman ook rekening houden met de godsdienstvrijheid. Op grond daarvan moet er ruimte zijn om van de norm van begraven af te wijken "... zodat mensen niet tegen hun geweten in behoeven te handelen". Schuurman heeft hier -evenals het GPV in 1982- het voorschrijven van crematie door het hindoeïsme op het oog.⁹⁰

Dit zijn toch opmerkelijke geluiden voor de SGP, al zou de eigen SGP-afgevaardigde misschien uitsluitend over gewetensvrijheid en niet over godsdienstvrijheid gesproken hebben. Ik herinner ook aan de hiervoor vermelde opvatting van Scholten dat de SGP zich over de gewetensvrijheid nader moet bezinnen, gericht op een zo groot mogelijke erkenning van de vrijheid van geweten. Scholten noemt in dit verband ook de door hindoes verlangde lijkverbranding in de open lucht.

Van de kant van de Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen schrijft De Jong echter dat de SGP-gemeentebestuurders afwijzend moeten staan tegenover zaken die crematie begun-

stigen. Ook al gaat dat tegen de wetgeving van de staat in. Aan 'motieven vanuit andere culturen' kan geen gewicht worden toegekend. De vreemdeling heeft zich aan te passen aan de levenswijze van zijn nieuwe land.⁹¹ Maar ook in het recente rapport van de Stichting Studiecentrum SGP over de minderheden in Nederland wordt de wens van de hindoes afgewezen "... mede gezien het feit dat de SGP crematie als onbijbels afwijst".⁹² Bovendien wordt in het ontwerp-nieuwe beginselprogramma van de SGP het verbod van crematie ongewijzigd gehandhaafd.⁹³ Het is dus duidelijk de vraag in hoeverre er enig gewicht van betekenis aan het SGP-standpunt in de Eerste Kamer kan worden toegekend.

VI. Euthanasie

VI.1 GPV en euthanasie

Het GPV wijst iedere wetswijziging, die doden door een arts op verzoek van een patiënt in enigerlei zin mogelijk maakt, af. Het fundament van die afwijzing is het gebod van God: "Gij zult niet doodslaan". Weliswaar kan er een goddelijke opdracht tot doden zijn -bijvoorbeeld een overheid die de doodstraf voltrekt- maar bij euthanasie is dat niet het geval. Hier geldt: "God geeft de mens het leven. Hij zal het ook weer wegnemen".⁹⁴

Er zijn andere argumenten die in de discussie rond het mogelijk maken van vrijwillige euthanasie een belangrijke rol spelen. Zo wordt de vrijwilligheid van de patiënt in twijfel getrokken. Een verzoek tot euthanasie kan gedaan worden onder druk of door de patiënt veronderstelde druk van de familie of de arts of van de 'geest des tijds'. Daarnaast is er de vraag of bij iemand die zeer ernstig ziek is wel van een reële zelfbeschikking sprake kan zijn. En tenslotte is er de vrees dat legalisering van vrijwillige euthanasie onvermijdelijk tot de volgende stap leidt: onvrijwillige euthanasie bij bijvoorbeeld comapatiënten, demente bejaarden, pasgeboren baby's met ernstige afwijkingen. Het zijn argumenten, die ook door het GPV krachtig gehanteerd worden.⁹⁵ Deze problemen bij vrijwillige euthanasie worden door het GPV (en de andere kleine christelijke partijen) gezien als een onderbouwing van hun stelling dat het heilzaam voor de samenleving is Gods geboden te gehoorzamen. Toch wil ik nog eens vaststellen dat met het toekennen van beslissende betekenis voor het overheidsbeleid inzake euthanasie aan het gebod "Gij zult niet doodslaan" ook gevallen van zuivere vrijwilligheid voor het GPV principieel niet mogen worden toegestaan.

VI.2 SGP en euthanasie

In het verkiezingsprogramma 1986 van de SGP wordt euthanasie "in een rechtsstaat ontoelaatbaar" genoemd. "Het zogenaamde zelfbeschikkingsrecht van de mens is in strijd met de Bijbel en het is in geen enkel volkenrechtelijk document geproclameerd". Organisaties die actieve euthanasie en hulp bij zelfmoord propageren en stimuleren moeten door de rechter worden ontbonden, aldus de SGP. De conclusie kan zijn dat ook de SGP actieve euthanasie op vrijwillige basis primair verboden wil zien op grond van het gebod van God.⁹⁶ Voor de goede orde vermeld ik dat ook de SGP ruim gebruik maakt van de hiervoor vermelde argumenten betreffende de gevaren voor de rechtszekerheid ("Is vrijwilligheid wel echte vrijwilligheid? etc.) die legalisering van de euthanasie in zou houden.⁹⁷

VII. Zelfbeschikkingsrecht en grondrechten

Van SGP-zijde wordt opgemerkt -zoals we al gezien hebben- dat het zelfbeschikkingsrecht juridisch niet verankerd is.⁹⁸ Daar staat tegenover dat bij het tot stand komen van art. 11 van de huidige grondwet het nieuwe grondrecht van de onaantastbaarheid van het lichaam tot uiting is gekomen dat dit grondrecht niet alleen betrekking zou hebben op vrijwaring van schendingen en inbreuken op het lichaam door anderen, maar ook op het recht zelf over het lichaam te beschikken. Bovendien is toen de vraag of een relatie tussen dit zelfbeschikkingsrecht en euthanasie "aanwezig kan worden geacht" bevestigend beantwoord.⁹⁹ GPV-fractie leider Schutte heeft dit in de Tweede Kamer in wezen bevestigd, maar er uitdrukkelijk op gewezen dat met betrekking tot de relatie van euthanasie en zelfbeschikkingsrecht toen ook is vastgesteld dat de wetgever op dit punt gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheid het grondrecht van art. 11 te beperken. Schutte concludeerde dan ook dat er met betrekking tot euthanasie 'in juridische zin' geen sprake is van zelfbeschikkingsrecht.¹⁰⁰ Dat mag zo zijn, het lijkt mij toch dat de opname van een als hierboven geïnterpreteerd art.11 in de grondwet -welk artikel ook door GPV en SGP van harte is ondersteund- het standpunt van een verbod van vrijwillige euthanasie op basis van het gebod van God meer onder druk zet. Want een verbod op basis van het gebod van God betekent dat ook gevallen waarin patiënt en arts elkaar op basis van wederzijdse zuivere vrijwilligheid vinden principieel verboden moeten worden. Het verbod van deze gevallen wordt dan niet gezien als het helaas onvermijdelijk gevolg van een absoluut euthanasie verbod, dat eventueel nodig geacht wordt om te voorkomen dat euthanasie op basis van schijn-vrijwilligheid plaats vindt. Art.11 van de grondwet heeft nog in andere zin voor ons onderwerp

betekenis. Dit artikel heeft ook betrekking op het lichaam na de dood.¹⁰¹ Is een verbod van crematie (wat ook het GPV -afgezien van het honoreren op basis van de godsdienstvrijheid van de verlangens van een godsdienstige groepering als bijvoorbeeld de hindoes- in principe toch niet heeft losgelaten) hiermee niet in strijd? Mensen worden gedwongen zich na hun dood te laten begraven.

En dan is er de relatie van het zelfbeschikkingsrecht tot de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Vanuit het GPV wordt -zoals we gezien hebben- gesteld dat die vrijheid in het geding is als een godsdienstige of andere levensbeschouwelijke groepering een bepaalde levens- of gedragswijze aan haar aanhangers voorschrijft, zodat deze aanhangers in gewetensnood komen als zij daaraan niet kunnen voldoen of als zij iemand die van de norm afwijkt in eigen omgeving moeten dulden (de homoseksueel in de christelijke school). Dat is bij het zelfbeschikkingsrecht nu juist niet het geval, al kan een arts wel degelijk in gewetensproblemen komen als hij niet aan het verlangen tot euthanasie van zijn patiënt mag tegemoetkomen.

Maar voor bijvoorbeeld een humanist behoort het zelfbeschikkingsrecht van de mens (met inachtneming van de rechten en vrijheden van anderen) tot de grondslag van zijn levensbeschouwing zoals dat met de gehoorzaamheid aan de geboden Gods voor een christen het geval is. Juist vanuit de kleine christelijke partijen wordt de 'geestelijke strijd' voorgesteld als een strijd tussen hen die uitgaan van de noodzaak van de gehoorzaamheid aan de geboden Gods die voor alle mensen gelden en degenen die zich baseren op de autonomie van de mens. Schutte (GPV) zegt bij het euthanasie-debat in de Tweede Kamer dat bij dit onderwerp "levensovertuiging tegenover levensovertuiging" staat en Van Dis (SGP) noemt de stelling dat de mens over zijn eigen leven mag beschikken "een religieuze uitspraak".¹⁰²

Zo bezien kan de vraag gesteld worden hoe een verbod van vrijwillige actieve euthanasie en van crematie *op grond van het gebod van God* zich verdraagt met een brede opvatting van het begrip godsdienstvrijheid (niet alleen *binnen* het verband van kerk, moskee, bezinningscentrum etc. - zie par.III.2), die juist ook het GPV en de SGP aanhangen. En deze vraag kan dan met name tot het GPV gericht worden, dat toch een gelijke geestelijke vrijheid voor alle burgers voor ogen staat. Een geestelijke vrijheid waarvan ook gezegd wordt dat zij bedoeld is om een burger zijn persoonlijke geestelijke leven zo te laten vormgeven als hij dat zelf wenselijk en noodzakelijk vindt (zie noot 67). Het probleem is wellicht het meest duidelijk op het niveau van organisaties. Een christelijk bejaardentehuis mag (op grond van de godsdienstvrijheid) niet verhinderd worden een homoseksuele werknemer te weren, maar een humanistisch bejaardentehuis mag (op grond van het gebod van God) niet een "euthanasie op vrijwillige basis" beleid voeren.

Er rest tenslotte nog de vraag hoe een euthanasieverbod op basis van Gods gebod past binnen de criteria die Veling noemt voor overheidsop treden in het kader van het handhaven van de rechtsorde (zie par.II.1). Ook als euthanasie een 'grove schending' van Gods Wet betekent, het gebeurt niet in het openbaar, maar in een bij uitstek particuliere omgeving: de sterfkamer. Dan blijft nog over het beschermen van personen en gemeenschappen 'voornamelijk tegen bedreiging door derden'. Van een bedreiging van een persoon door derden is in het geval, waarin patiënt en arts elkaar op basis van zuivere vrijwilligheid hebben gevonden geen sprake. Het zou dus moeten gaan om 'een bescherming tegen zichzelf. Maar iemand die echt zijn leven beëindigd wil zien 'tegen zichzelf beschermen' zou een wel wat al te geforceerde constructie zijn.¹⁰³

VIII. Slotopmerkingen

Er is een principieel verschil tussen de standpunten van GPV en SGP ten aanzien van de klassieke vrijheidsrechten. Voor de SGP brengt de binding van de overheid aan Woord en Wet van God met zich mee dat vooralsnog alle uitingen in het openbare leven die in strijd zijn met de (SGP interpretatie van de) bijbel zich niet op principieel erkende vrijheidsrechten kunnen beroepen. Hoe de praktijk er dan uit zal zien hangt af van de tolerantie die door de overheid betracht zal worden. Voor het GPV houdt de binding van de overheid aan Gods Woord juist in dat de overheid bepaalde vrijheden voor de burgers principieel erkent, ook als bij de uitoefening van die vrijheid van bijbelse normen wordt afgeweken. Nu zijn grondrechten geen absolute grootheden. Er zal een oplossing gevonden moeten worden als zij met elkaar botsen. Zij kunnen ook op grond van bepaalde criteria bij (of krachtens) een wet beperkt worden. Over de vraag hoe die criteria moeten en kunnen worden ingevuld zullen verschillende opvattingen bestaan. Zo zal de wens van GPV en SGP om (uitingen van) homosexualiteit uit het openbare leven te weren door zeer velen niet alleen als discriminatie van homoseksuelen gezien worden, maar ook als een ontoelaatbare beperking van zeker de vrijheid van meningsuiting. Ook over de reikwijdte van een vastgestelde wettelijke beperking zullen de meningen uiteen kunnen lopen. Zo vond niet alleen de SGP, maar ook het GPV dat de vertoning van de film 'The last temptation of Christ' -die volgens hen Godslasterlijk is- niet kon worden toegelaten omdat deze film "krenkend voor de burgers" is, welke mening door de rechter niet gedeeld werd.¹⁰⁴ Bij onderwerpen als crematie en euthanasie hebben we trouwens kunnen constateren dat het GPV zijn standpunt niet als een noodzakelijke beperking van de vrijheid van godsdienst ziet. Dat komt door het feit dat het GPV de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wel op

een ruim gebied buiten het verband van kerk en andere levensbeschouwelijke instituten van toepassing verklaart, maar de inhoud van dit vrijheidsbegrip daar toch in wezen opvat als een direct aan de voorschriften van een levensbeschouwelijke stroming gebonden gewetensvrijheid.

De standpunten van het GPV aangaande homosexualiteit, crematie en euthanasie vormen een illustratie van de hiervoor vermelde stelling uit "Grondrechten zonder basis" dat de binding van de overheid aan het Woord Gods 'een wezenlijke functie' zal kunnen vervullen 'bij de interpretatie van grondrechten naar reikwijdte en waardering in concrete situaties'(zie noot 19). Maar dan ontstaat dus ondermeer wel de vraag of niet te kort gedaan wordt aan een andere van GPV-zijde geuite wens: dat ieder individu zoveel mogelijk overeenkomstig zijn levensbeschouwing moet kunnen leven(zie noot 67).

Ook een niet-gereformeerde (of ruimer: een niet confessionele) overheid moet zich vanzelfsprekend afvragen of met haar beleid grondrechten niet te zeer worden aangetast. De discussie van de laatste jaren met betrekking tot de toelaatbaarheid van een 'Wet gelijke behandeling' is daar het bewijs van. Toch zullen naar mijn mening niet-confessionele partijen makkelijker bijvoorbeeld een "Wet gelijke behandeling" kunnen aanpassen of er zelfs vanafzien zonder de grondslag van hun organisatie aan te tasten, dan het GPV kan tornen aan een verbod op grond van de geboden Gods van uitingen van homosexualiteit in het openbaar of vrijwillige actieve euthanasie. Voor de eerstgenoemde partijen gaat het meer om het al dan niet toepassen van een instrument.¹⁰⁵

Binnen het GPV zelf wordt volledige invulling van het kader "christelijke staat met geestelijke vrijheid" overigens ook niet als een lichte aangelegenheid beschouwd. Zo schrijft De Vries in het Nederlands Dagblad dat het "... niet altijd eenvoudig (is) zuiver te onderscheiden tussen wat de roeping is van de overheid als Gods dienaar... en wat zij in de vrijheid en voor de verantwoordelijkheid van de burger moet laten om niet tot geestelijke dwang te vervallen".¹⁰⁶ En in de brochure 'Een vrije kerk en een vrije staat' wordt over de verhouding van een christelijke overheid tot niet-christelijke levensbeschouwingen en religies gesproken als "... een spanningsveld, dat ook in de praktijk voor gecompliceerde vragen stelt".¹⁰⁷ Een spanningsveld dat er ook voor de SGP is, zij het weer op andere wijze. Ook voor de buitenstaander blijft het boeiend te volgen hoe de twee partijen in deze spanningsvelden opereren.

noten

1. In eerste instantie in : " Negentig jaar sociaal-democratie" *Socialisme en Democratie*, 41 (1984), no. 7/8 (augustus), p. 235.

2. Voor een reactie van het GPV op de opvattingen van Den Uyl zie: H. Timmermans, "Zo de waard is vertrouwt hij zijn gasten", *Ons Burgerschap*, 38 (1985), no. 7 (22 juni), gk p. 55-57.
3. Zie weergave van een deel van het TV-programma "Het Capitool" van 14-10-1984, *Beleid Beschouwd* no. 5031, p. 9-10; tekst van een interruptiedebat tijdens de Algemene Beschouwingen oct. 1984, *Nederlands Dagblad* 13-10-1984, *Beleid Beschouwd* no. 5031, p. 3-4.
4. Zie voor enige kritische kanttekeningen bij deze grondwetsvoorstellen: J.W. van Houdt, "Praeambule of gelijkheidsbeginsel", *Ons Burgerschap*, 38 (1985), no. 8 (21 sep.), gk p. 68; L.H. Kok, "Het Gereformeerd Politiek Verbond en een christelijke grondwet: het politieke doel voorbij" in "Bewaar het pand", (Leiden 1988), p. 28-43. Zie voor een discussie van Kok met GPV-fractie leider Schutte: *Nederlands Dagblad* 30-7-1988, p. 7 en 14-9-1988, p. 7.
5. Zie: "Kerk en politieke partij: de politieke relevantie van de kerkkeuze", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, (Groningen 1979), p. 11-12; "Rapport Politieke Richtlijnen (1961)" p. 40-41, rapport van de Commissie Politieke Richtlijnen, opgenomen in *Ons Politeuma* vanaf 14 (1961), no. 7 (juli). Ook afzonderlijk uitgegeven.
6. A.J. Verbrugh, "Universeel en Antirevolutionair: toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en anti-revolutionaire politiek", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, deel III, (Groningen 1985), p. 330 e.v.; J.P. de Vries e.a., "Een vrije kerk en een vrije staat", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, p. 28 e.v., p. 43.
7. Verbrugh, a.w., deel I (1980), p. 103-104
8. Ibidem, p. 114-115.
9. "Rapport politieke richtlijnen" (zie noot 5), p. 60-61, 69.
10. Verbrugh, a.w., p. 115-116.
11. Ibidem, p. 90.
12. K. Veling, "De dienst van de overheid: aard en grenzen van de overheidstaak", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, (Barneveld 1987), p. 50, 52. Voor een algemene vergelijking tussen de visies van Verbrugh en Veling op de overheid zie: N. Vogelaar, "De dienst van de overheid" in : *De Reformatie*, 63 (1988), no. 38 (18 juni), p. 760-762 en E. Schuurman, "RPF en GPV in overheidsvisie dichter bij elkaar" in: *Nieuw Nederland*, 14 (1988), no. 8-9 (aug/sep), p. 10-11. Zie ook: G.J. Schutte, "De dienst van de overheid" in: *Ons Burgerschap*, 41 (1988), no. 1 (23 jan), gk p. 7-8; *Nederlands Dagblad* 7-1-1988, p. 8
13. Verbrugh, a.w., p. 85.
14. Ibidem p. 104.
15. Veling, a.w., p. 50, 53.
16. *Handelingen Tw. Kamer, 1976-1977*, p. 1982; idem 1981-1982, p. 251.

17. E. van Middelkoop, "*Reformatie en Tolerantie*", (Apeldoorn 1985), p. 64-65.
18. G.J. Schutte in een artikel in het *Utrechts Nieuwsblad* van 22-10-1984, (Beleid Beschouwd no. 5031, p. 4); zie ook zijn "Het GPV in de toekomst" en A.J. Verbrugh, "Het ontstaan van de richtlijnen van de nationaal-gereformeerde politiek", beide in het *Gedenkboek GPV 1948-1988*, (Amersfoort 1988), p. 220, p.69-70
19. "*Grondrechten zonder basis: over vrijheidsrechten en gelijkheidsdwang*", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, (Groningen 1985), p. 71.
20. Ibidem, p. 72 e.v.; Van Middelkoop, a.w., p. 73-76.
21. Verbrugh, "Universeel en Antirevolutionair...", deel I, p. 45-46; ook zijn "De rechten van de mens", *Ons Burgerschap*, 33 (1980), no.6 (29 maart), p. 52.
22. Van Houdt, a.w., gk p. 68.
23. Verbrugh, "Universeel en Antirevolutionair...", deel I, p. 123; Veling a.w., p.21. "Een vrije kerk/een vrije staat", p. 16 e.v.
24. A.H.M. Dölle, "De Staatkundig Gereformeerde Partij", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen 1982), p. 170.
25. De Banier 60 (1981), no. 49 (11 dec.), p. 3; Handelingen Tweede Kamer 1976-1977, p. 1985; Verkiezingsprogramma SGP 1986 in: "*Verkiezingsprogramma's 1986: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits*", p. 403.
26. G. Holdijk, "Getuigenis en dienst: fundamenten en perspectieven van christelijke politiek" in; C.P. van Dijk e.a., *Christelijke Politiek Vandaag*, (Kampen z.j.), p. 22-23; M. Dankers, "Ds Zandt en art. 5 Program van Beginselen" in *De Banier*, 63 (1984), no. 19 (13 sep.), p. 14. Zie voor het vraagstuk van de kerkelijke verdeeldheid ook G. Holdijk, "Politiek met de bijbel: nationaal gereformeerd of theocratisch?" in: *Radix* (uitgave van het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap), 8 (1982), no. 1 (jan.), p. 31-32.
27. Zie bij voorbeeld: "*Antwoord op de herhaalde uitdagingen van prof.dr. H. Visscher tot weerlegging van diens beginsel van godsdienstvrijheid samengesteld door de deputatie der Staatkundig Geref. Partij: ds. G.H. Kersten, ds. P. Zandt, Ir. C.N. van Dis*", 1937. Over de betekenis van de "21 woorden" zie ook: T. Bakker, "Abraham Kuiper en artikel 36 NGB" in: *Ons Contact* (SGP-jongerenblad), 1988, no. 4, p. 18-19
28. "*Met mensenrechten naar de wereldbroederschap?: denken en streven in Oost en West*", Stichting Studiecentrum SGP, ('s-Gravenhage 1982), p. 33-34; C.S.L. Janse, "De rechten van de mens: een politiek historische verkenning", in : *Zicht*, 4 (1978), no. 4, p. 12-14.

29. Wa. Büdgen, "Art. 36 NGB: een korte toelichting" in: *Zicht*, 7 (1981), no. 5, p. 11.
30. Janse, a.w., p. 14.
31. F.W.J. den Ottolander, "Over vrijheidsrechten en gelijkheidsdwang" in: *Zicht*, 11 (1985), no. 5, p. 21-22.
32. De Banier, 26 (1947), no. 25 (19 juni)
33. L.M.P. Scholten, "Een praktische benadering van art. 36 NGB" in: "37 artikelen, ... min één?", Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen, ('s-Gravenhage 1988), p. 23-24.
34. De Banier, 26 (1947), no. 37 (11 sep)
35. Verbrugh, a.w, deel I, p. 81, deel III, p. 32-33; P. Jongeling, "Veertien jaar in de Tweede Kamer" (Amsterdam 1977), p. 146.
36. Scholten, a.w., p. 24.
37. J.T. van den Berg, "Botsing van grondrechten een steeds actueler probleem: recente ontwikkelingen rond de wetgeving gelijke behandeling" in: *Zicht*, 13(1987), no.3, p. 72. F.W. den Boef, "Vrijheid van godsdienst in mondiaal perspectief" in *Zicht*, 14 (1988), no. 1, p. 19
38. G. Holdijk, "Gelijkheidsstreven in het openbaar bestuur" in: *Zicht*, 12 (1986), no. 5, p. 4.
39. *Handelingen Tw.K.* 1976-1977, p. 1985.
40. *Handelingen Tw. K.* 1981-1982, p. 298 (Ook in de Banier, 60 (1981), no. 49 (11 dec.), p. 3-4). De SGP, maar ook het GPV en de RPF stemmen tegen het opnemen van sociale grondrechten in de grondwet.
41. *Handelingen Tw.K.* 1976-1977, p. 1986, p. 2427.
42. *Ibidem*, p. 2218.
43. *De Banier* 26 (1947), no. 26 (26 juni); 29 (1950), no. 35 (7 sep) (aflevering 57). Zie verder: noot 29.
44. Dankers, a.w., *De Banier*, 63 (1984), no. 25 (6 dec.), p. 14.
45. R. Valkenburg, "*SGP'ers over brandpunten*", (Veenendaal 1974), p. 114-115.
46. Dölle, a.w., p. 180.
Dominee W. Pieters in *In het Spoor*, 7 (1983), no. 3 (juni), p. 44 en 12 (1988), no. 4 (augustus), p. 66.
48. Dominee Tj. de Jong, "*Het beginselprogram van de SGP toegelicht*", deel I, Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, 1987, p. 24.
49. Zie bijvoorbeeld dominee Zandt in *De Banier*, 26 (1947), no. 22 (29 mei); 28 (1949), no. 41 (20 oct)
50. De Jong, a.w., p. 84-85.
51. J.J.B. Stap, "*De SGP tijdens het interbellum*", niet gepubliceerde doctoraalscriptie, (Utrecht 1983), p. 45.
52. Dölle, a.w., p. 181-182.
53. H. van Rossum in een interview in *Ons Contact*, 1981 no. 2, p. 12; De Jong, a.w., p. 84.

54. Stap, a.w., p. 134.
55. Zie *In het Spoor*, 7 (1983), no. 3 (juni), p. 55; 10 (1986), no. 2 (mei), p. 31-34; 10 (1986), no. 5 (oct.), p. 76-78; 11 (1987), no. 2 (juni), p. 36-38; De Jong, a.w., p. 42
56. Interview met ds. H.G. Abma in "De Civitate" (maandblad van de civitas studiosorum in fundamento reformato), 24 (1974), no. 10 (dec.), p. 74-75; Van Rossum (zie noot 53), p. 12; De Jong, a.w., p. 96.
57. "Wet en Woord: zij hebben niet gehoord" (Politieke rede op de Algemene Vergadering van de SGP in 1982), p. 11.
58. W.P. Vermeulen in een interview in *Zicht*, 3 (1977), no. 6, p. 23; zie ook zijn artikel "De moslim in Nederland", *Zicht*, 6 (1980), no. 2, p. 18; uittreksel van een verslag van een SGP-congres over "Gemeentepolitiek" op 12-4-1985 verkrijgbaar bij het Voorlichtingscentrum van de SGP; berichten in het *Reformatorisch Dagblad* van 11-10-1983; 5-9-1984; ?-9-1984 (verkrijgbaar bij de SGP). Zie ook: L.J. Molenaar in *In het Spoor*, 10 (1986), no. 2 (mei), p. 33 en De Jong, ibidem, p. 35.
59. J. Mulder e.a. "Van Medelanders naar Nederlanders?: staatkundigereformeerde visie op de migrantenproblematiek in Nederland", publikatie van de Stichting Studiecentrum SGP ('s-Gravenhage 1988), p. 76-77.
60. *Reformatorisch Dagblad*, 26-2-1982.
61. "Grondrechten zonder basis" (zie noot 19). Het commentaar is als bijlage van deze brochure weer opgenomen. Eerder gepubliceerd in *Ons Burgerschap*, 35 (1982), no. 2 (feb.), p. 11-22.
62. "Grondrechten ...", p. 85.
63. Ibidem, p. 89.
64. Ibidem, p. 93. Zie ook: p. 50-51.
65. Ibidem p. 41 e.v., p. 26-27. Zie voor een enigszins ander accent Van Houdt, a.w., p. 67-68.
66. "Grondrechten ..." p. 94. Zie ook: p. 53.
67. Ibidem, p. 70,79.
68. Ibidem, p. 90-91, p. 48-49. Zie ook: W. Bos, "Anti-discriminatiewetgeving: de democratie op de proef gesteld" in: *Socialisme en Democratie*, 42 (1985), no. 4 (april), p. 127-131. (zie verder: no. 6, p. 214-215).
69. "Grondrechten ...", p. 90.
70. Ibidem, p. 66-70.
71. *De Banier*, 61 (1982), no. 4 (19 feb.), p. 3-5 (Geschreven door Wa. Bùdgen).
72. C.S.L. Janse, "De overheid: zedenmeester of beschermer der onzedelijkheid" in *Terdege* (bijlage van het *Reformatorisch Dagblad*), 4 (1982), no. 1 (mrt), p. 6-9.
73. Janse, a.w., p. 8. Voor een nadere uitwerking tot drie niveaus zie het artikel van Janse, "Over verschil tussen kwaad en erger" in: *Zicht*, 8 (1982), no. 3/4, p. 44-46.

74. *Nederlands Dagblad* 2 en 5 maart 1982, p. 1. *Reformatorisch Dagblad* 6 maart 1982, p. 1.
75. *Parlement en kiezer*, 1966-1967, p. 200.
76. In 1971 verzet het GPV zich tegen het schrappen van art. 248-bis van het Wetboek van Strafrecht (Verbod van homoseksuele contacten met minderjarigen), *Handelingen Tw. K.*, 1970-1971, p. 2472-2474, 2485 (zie ook: *Verkiezingsprogramma's 1977*, p. 73; *Huwelijk en Zeden*, publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting (Groningen 1975), p. 75
77. Verbrugh, a.w., deel III, p. 98-101. Zie ook het commentaar in het *Nederlands Dagblad* van 27-4-1978, p. 1 en 29-1-1980, p. 1. In zijn verkiezingsprogramma verlangt het GPV overigens dat de overheid optreedt tegen de handel in pornografie, *Verkiezingsprogramma's 1986*, p. 199
78. Debat over art. 248bis, *Handelingen Tw. K.*, 1970-1971, p. 2477. (Een verschil tussen de bijdragen van de SGP en het GPV aan dit debat is ook dat in de laatste de "verleidingstheorie" een belangrijke plaats inneemt); De Jong (zie noot 48), p. 136, 78.
79. Verkiezingsprogramma's 1986, p. 401, idem 1977 en 1981, resp. p. 197 en p. 394.
80. Vgl. ook de paragrafen in de verkiezingsprogramma's over woningtoewijzing. *Verkiezingsprogramma's 1981*, p. 171, idem 1986, p. 216, 415.
81. P. Jongeling, "Woord en Wandel", (Groningen 1958), p. 161-169; *Handelingen Eerste Kamer 7-6-1988*, p. 1237
82. Jongeling a.w.
83. a.w., p. 161-164.
84. a.w., p. 165.
85. a.w., p. 167.
86. *Handelingen Tw.K.*, 1967-1968, p. 2636-2637.
87. *Handelingen Tw.K.*, 1982-1983, p. 1003, p. 1052, p. 1055-1056. *Ons Burgerschap*, 35 (1982), no. 20 (18 dec.), p. 177+184.
88. *Handelingen Tw.K.*, 1954-1955, p. 2292.
89. *Handelingen Tw.K.*, 1967-1968, p. 2637-2638; 1982-1983, p. 1007, 1009.
90. *Handelingen Eerste Kamer*, 7-6-1988, p. 1237.
91. De Jong, a.w., p. 89-90.
92. Mulder, a.w., p. 72.
93. In het Spoor, 12 (1988), no. 4 (aug.), p. 75.
94. J. Douma "De euthanasie: commentaar van de Groen van Prinsterer Stichting op het interim-advies van de Gezondheidsraad", (Groningen 1975), p. 5, 11-12; *Richtlijnenprogramma GPV 1979* (art. 13); Verbrugh, a.w., deel III, p. 135-140; *Verkiezingsprogramma's 1986*, p. 200, idem 1981, p. 168; In het programma van 1986 worden ook enkele passages aan "noodsituaties" gewijd. De betekenis daarvan is - zeker wat betreft de relatie tot de principiële basis van het GPV standpunt- niet helemaal

- duidelijk. Zie voor "noodsituaties" ook het commentaar van J.P. de Vries in het *Nederlands Dagblad* van 20-1-1987, p. 1.
95. *Handelingen Tw.K.*, 1985-1986, UCV no. 50, p. 52 e.v., no. 55, p. 5-7; W. Nieboer, "Zorg voor leven: euthanasie in het strafrecht", publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting, (Barneveld 1986), p. 54 e.v. (met name: p. 58-59).
96. Verkiezingsprogramma's 1986, p. 356. Zie ook "Euthanasie: staatkundig gereformeerde visie op een levensprobleem", publikatie van de Stichting Studiecentrum SGP, ('s-Gravenhage 1987), p. 104.
97. *Handelingen Tw.K.*, 1985-1986, UCV no. 50, p. 31 e.v., no. 53, p. 65. (Ook opgenomen in: "Woord en Wet 1918-1988: 70 jaar SGP", ('s-Gravenhage 1988), p. 295-308; "Euthanasie" (zie noot 96)
98. "Euthanasie ...", p. 91. *Woord en Wet*, p. 302, 304. Zie ook: Nieboer, a.w., p. 59-60.
99. *Handelingen Tw.K.* 1985-1986, UCV no. 50, p. 64. (Korthals Altes); H.J.J. Leenen: "Handboek gezondheidsrecht: rechten van mensen in de gezondheidszorg", (Alphen aan de Rijn 1988), p. 36, 42. Leenen noemt het zelfbeschikkingsrecht een rechtsbeginsel, p. 20-23, p. 26 e.v. A.M. Donner meent overigens dat euthanasie meer relatie heeft tot art. 10 van de grondwet (persoonlijke levenssfeer) dan tot art. 11 C.W. van der Pot/A.M. Donner, *Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, (Zwolle 1983), p. 272.
100. *Handelingen Tw.K.*, 1985-1986, UCV no. 55, p. 5.
101. *De Banier*, 58 (1979), no. 28/29 (12 juli), p. 4. SGP-woordvoerder Abma juicht de werking van art. 11 "na de dood" toe in verband met "crematie en transplantatie".
102. *Handelingen Tw.K.*, 1985-1986, UCV no. 55, p. 6; no. 53, p. 65.
103. Er wordt ook wel gesteld dat "de gemeenschap" belang heeft bij bescherming van "het leven". Zeker bij vrijwillige euthanasie lijkt mij dit echter geen zelfstandig criterium.
104. Zie *De Banier*, 67 (1988), no. 18 (8 sep.), p. 5. De jongerenorganisatie van het GPV (GPJC) was betrokken bij een kort geding om de film verboden te krijgen. Het GPV zelf niet, maar niet om inhoudelijke redenen. Zie ook: commentaar *Nederlands Dagblad* 26-9-1988, p. 1.
105. Zie b.v. de twijfel die in het PvdA-rapport "Schuivende Panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie", (Amsterdam 1987), p. 140-141 -ook in verband met de grondrechten- over een "Wet gelijke behandeling" wordt geuit.
106. Commentaar *Nederlands Dagblad* 4-7-1986, p. 1.
107. "Een vrije kerk en een vrije staat", p. 18.